

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ТІТАРЕНКО ОЛЕНА ОЛЕКСІЇВНА

УДК 821.161.1:929 Пелєвін

**МЕТАТЕКСТУАЛЬНА ПОЕТИКА РОМАНУ ВІКТОРА ПЕЛЄВІНА «Т»
В КОНТЕКСТІ ПРОЗИ ПИСЬМЕННИКА**

10.01.02 – російська література

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Харків – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, доцент
Бабай Павло Миколайович,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, доцент
кафедри історії російської літератури

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Чорний Ігор Віталійович,
Харківський національний університет
внутрішніх справ, професор,
завідувач кафедри українознавства

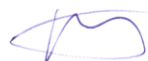
кандидат філологічних наук, доцент
Казаков Ігор Миколайович,
Державний вищий навчальний заклад
«Донбаський державний педагогічний університет»,
доцент, завідувач кафедри російської мови
та літератури

Захист відбудеться «07» червня 2017 р. о 13.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.051.07 Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за адресою: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 4, ауд. 2-37.

З дисертацією можна ознайомитися в Центральній науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (61022, м. Харків, майдан Свободи, 4).

Автореферат розісланий «04» травня 2017 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

В. В. Кисіль

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Творчість Віктора Пелевіна, що впродовж останніх десятиліть перебуває серед мейнстрімних явищ сучасної російської літератури, висуває для літературознавчого вивчення релевантний набір характеристик, без сумніву актуальних щодо поетологічної типології сучасного літературного процесу.

Метатекстуальність, що є характерною ознакою вже більшості ранніх оповідань, повістей та романів В. Пелевіна, поступово виявляє тенденцію до підвищення своєї значущості в пізніших текстах, однак лише в «Т» вона безперечно стає головною авторською стратегією. Цей роман було обрано в якості репрезентативної моделі, що наочно демонструє роль метатекстуальних прикмет пелєвінської поетики, наявність яких у інших творах письменника стає очевиднішою саме завдяки аналізу метароманної структури «Т». Тому прозу В. Пелевіна доцільно розглядати як гіпертекстуальну єдність через значущість наскрізних константних компонентів.

Актуальність теми дисертаційної роботи зумовлена недостатнім рівнем освоєності сучасним літературознавством важливої прикмети художнього мислення В. Пелевіна – метатекстуальності в контексті найтісніших гіпертекстуальних міжтекстових зв'язків; відсутністю аналітичних робіт, що охоплювали б такі зв'язки з необхідною типологічністю в результатах; слабкою вивченістю конкретних варіантів художньої репрезентації метатекстуальності, розрізненістю й локальністю спостережень метатекстуального аспекту пелєвінської поетики загалом і щодо роману «Т» зокрема. Це свідчить про необхідність системного і послідовного аналізу різноманітних проявів метатекстуальності в прозовій поетиці В. Пелевіна із залученням якомога ширшого контексту, а далі й дослідження відповідних чинників цілісності творів як системи та унікального авторського естетично-філософського проекту.

Зв'язок роботи з науковими планами, темами, програмами. Дисертацію виконано на кафедрі історії російської літератури Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в межах основного напрямку її науково-дослідної теми «Проблеми методу, поетики й жанру російської літератури ХІХ – ХХІ століть» (номер державної реєстрації 0111U004774). Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради філологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 4 від 22 листопада 2013 р.)

Мета роботи – дослідити усю парадигму художніх реалізацій метатекстуальної поетики романної структури «Т» В. Пелевіна в контексті міжтекстових зв'язків та константних характеристик прозового доробку письменника.

Досягнення мети передбачає розв'язання таких завдань:

– провести аналітичний огляд критичних та наукових спостережень над метатекстуальною поетикою пелєвінської творчості в цілому та роману «Т» зокрема;

– схарактеризувати актуальну категоріальну базу теорії метатекстуальності: концепції та методи дослідження;

– проаналізувати прагматичний аспект метатекстуальності роману «Т»: рухомість текстових меж та функціональність «позатекстових» елементів;

– продемонструвати естетичну плідність міжтекстових зв'язків, у які вступає метатекстуальна структура роману «Т» в аспектах автоінтертекстуальності та автореферентності пелєвінської поезики;

– дослідити суб'єктно-нарративну систему роману «Т» в її метатекстуальній актуалізації;

– виявити та простежити метатекстуальну взаємообумовленість нарації та хронотопу в художній структурі роману «Т»;

– окреслити координати константно-гіпертекстової єдності прозових творів В. Пелєвіна в метатекстуальному аспекті;

– вивчити естетичну природу «когнітивної метафорики» у В. Пелєвіна, визначити її роль в авторських концептосфері та аксіології.

Об'єкт дослідження – роман «Т», а також романи, повісті й оповідання, контекстуально поєднані релевантною наявністю в них метатекстуальних компонентів.

Предмет дослідження – особливості функціонування метатекстуальної поезики в романі «Т» та в гіпертекстовій єдності прози В. Пелєвіна.

Теоретико-методологічну основу роботи складають праці, присвячені дослідженню поезики метатекстуальності (в літературознавстві: Ю. Лотмана, М. Липовецького, М. Бахтіна, Д. Сегала, Л. Хатчен, П. Во, Ж.-Ф. Жаккара, М. Хатямової, М. Абашевої, Д. Бака, В. Тюпи, Т. Цив'ян, В. Руднева, Н. Фатєєвої, П. Торопа, Ж. Женетта, Вік. Ерофєєва, В. Зусєвої; в лінгвістиці: А. Вежбицької, М. Шумаріної, І. Вєпревої, Н. Перфільєвої, В. Лукіна, В. Шаймієва та ін.), когнітивної метафори (Н. Арутюнової, Дж. Лакоффа, М. Джонсона, Е. МакКормака, Е. Кассіра, Ф. Уілрайта, П. Рікера, М. Блека, В. Телія, С. Кураша, Л. Шевченко, Г. Склєревської, П. Барішнікова та ін.), творчості В. Пелєвіна (М. Липовецького, Н. Лейдермана, О. Богданової, І. Скоропанової, М. Берга, Т. Маркової, Г. Мєрежинської, М. Черняк, Г. Нефагіної, Л. Сафронової, С. Кібальника, Н. Шиловой, О. Тюленєвої, В. Куріцина, а також С. Полотовського, Р. Козака, О. Геніса, І. Роднянської, С. Корнева, Д. Бикова, А. Мінкевича, О. Архангельського, С. Костирка та ін.).

Для досягнення мети й розв'язання поставлених завдань застосовано **методи** цілісного, нарративного, інтертекстуального аналізу, а також описово-аналітичний та порівняльно-типологічний підходи до дослідження художніх текстів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в роботі вперше детально досліджено метатекстуальну обумовленість специфіки нарації та хронотопу в художній структурі роману В. Пелєвіна «Т»; проведено комплексне дослідження метатекстуальної поезики широкого текстового корпусу В. Пелєвіна; аргументовано тезу про метатекстуальну тематизацію й типологізацію гіпертекстової єдності творчості В. Пелєвіна, авторської концептосфери й аксіології; на основі вивчення наскрізних когнітивних метафор гіпертекстову

константність художнього проекту В. Пелєвіна представлено як естетико-гносеологічний художньо-аналітичний експеримент.

Теоретичне значення одержаних результатів полягає в уточненні уявлень про категорію «метатекстуальності», художній потенціал «когнітивних метафор», механізми й контексти їх конкретно-варіативної реалізації на прикладі прозового доробку В. Пелєвіна.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали й результати дослідження можуть бути використані для подальшого вивчення творчості В. Пелєвіна, при викладанні курсу історії російської літератури кінця ХХ – початку ХХІ століть, спеціальних курсів і наукових семінарів, присвячених аналізу поетики художніх творів письменника, при написанні підручників і навчальних посібників з історії сучасної російської літератури, при подальшому дослідженні поетики метатекстуальності.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Наукові результати й висновки, що містяться в дослідженні, отримано автором особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні положення кандидатського дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри історії російської літератури Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та оприлюднювалися у формі доповідей на наукових конференціях і читаннях: Міжнародній науковій конференції «Над берегами вічної ріки»: темпоральний вимір літератури» (Бердянськ, 24 – 25 вересня 2015 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми літературознавчої термінології» (Рівне, 15 – 16 жовтня 2015 р.); ІХ Міжнародних Чичерінських читаннях «Світова література у літературознавчому дискурсі ХХІ століття» (Львів, 15 – 16 жовтня 2015 р.); XV науковій конференції «Каразінські читання: Людина. Мова. Комунікація. 2016-й – рік англійської мови» з міжнародною участю (Харків, 5 лютого 2016 р.); підсумковій конференції аспірантів та здобувачів філологічного факультету (Харків, 25 березня 2016 р.); Міжнародній науковій конференції «Сучасність класики», присвяченої пам'яті професора Р. М. Піддубної (Харків, 22 – 24 вересня 2016 р.).

Публікації. Основні результати дослідження викладено у 8 наукових публікаціях, 6 із яких – у фахових наукових виданнях України, 1 – в іноземному.

Структура та обсяг дисертації. Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дослідження становить 181 сторінку основного тексту та 28 сторінок списку використаних джерел (254 позиції).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У «Вступі» обґрунтовано актуальність теми дисертації, її зв'язок із науковими програмами та планами, визначено об'єкт і предмет аналізу, окреслено основні методи й теоретичну базу роботи, сформульовано мету й завдання студії, розкрито

наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, подано інформацію про апробацію.

Перший розділ дисертації – «Параметри художнього мислення В. Пелевіна в сучасних літературознавчих дослідженнях» – складається з трьох підрозділів, у яких представлено огляд критичних та літературознавчих праць, присвячених вивченню творчості письменника, та окреслено теоретико-методологічну базу наукової розвідки.

У першому підрозділі першого розділу – *«Творчість В. Пелевіна в критико-літературознавчій реценції»* – розглянуто науково-критичні дослідження та дисертаційні роботи, присвячені прозовому доробку письменника. Огляд праць останніх двох десятиліть дозволив з'ясувати, що дослідників насамперед цікавлять особливості функціонування поезики постмодернізму в окремих творах В. Пелевіна, переважно в ранніх романах та повістях (М. Липовецький, Н. Лейдерман, О. Богданова, І. Скоропанова, Г. Мережинська, М. Черняк, Г. Нефагіна, Л. Сафронова, О. Тюленева, В. Куріцин, Р. Костромицький, М. Репіна та ін.), міфологічне та інтертекстуальне підґрунтя прози письменника (О. Богданова, І. Дітковська, О. Дмитрієв та ін.), зв'язок ключових авторських ідей із вченням дзен-буддизму (С. Гурін, І. Зотов, Є. Єрмолін, С. Корнєв, Д. Нечепуренко, Х. Сасаяма, О. Чебоненко та ін.), специфіка часопросторової організації текстів, особливості пошуку героями «справжньої» реальності серед безлічі співіснуючих ілюзорних або віртуальних (А. Мельникова, М. Липовецький, О. Геніс, О. Богданова, Т. Маркова, О. Кискін, Ю. Пихтіна, А. Бобильова, В. Куріцин, К. Макеєва, П. Патрикеева, О. Бичкова, О. Коваленко, В. Лукін та ін.). Проте, незважаючи на постійну констатацію критиками (зокрема, О. Ямпольською, Д. Поліщуком, К. Макеєвою, А. Латиніною, Н. Тульчинською, Т. Ананіною, Т. Боєвою, С. Полотовским, Р. Козаком, Т. Щучкіною та ін.) наявності тісного зв'язку між творами письменника, та ствердження, що В. Пелевін пише «єдиний текст» (Д. Проскураков, О. Геніс, А. Бобильова, Т. Прохорова та ін.), огляд літературознавчих розвідок показав, що наразі спостерігається суттєвий брак комплексних досліджень текстів прозаїка як цілісності. Також залишається без ґрунтового аналізу причин авторська стратегія актуалізації одних і тих самих тем та мотивів, «самоповторюваність» В. Пелевіна. Так, С. Корнєв, Л. Данилкін, Г. Мережинська, О. Богданова та ін. відзначають перманентну наявність у прозі письменника аксіологічної та онтологічної складової: герої В. Пелевіна безупинно розмірковують на «вічні» теми («хто я?», «де я?», «в чому сутність буття?»).

Важливим аспектом аналізу в критичних студіях виступає мова письменника. Окрім дослідження авторських ігор з дискурсами та різними стильовими реєстрами (С. Кузнецов, Л. Данилкін, М. Свердлов, М. Эпштейн, Т. Маркова, А. Немзер, І. Роднянська та ін.), дослідники зазначають, що героям прозаїка притаманне загострене відчуття мови (О. Антонов), а В. Пелевіну – інтерес до деконструкції мовних штампів (О. Балод). У працях Х. Сасаями та Т. Боєвої мова письменника розглядається не тільки як засіб письма, а й як предмет авторської рефлексії.

Водночас, незважаючи на значну кількість праць, метою яких є різноаспектне вивчення прози письменника, спостерігається брак досліджень, присвячених важливій та, безумовно, властивій творам В. Пелевіна проблемі метатекстуальності. Виключенням є дисертаційна студія Т. Боевої, в якій авторка, аналізуючи паратекстуальні елементи книг письменника та розміщені в романах вірші героїв, висловлює думку, що пелевінська проза має «самоописовий» характер.

У другому підрозділі першого розділу – *«Горизонти інтерпретації роману «Т» в сучасних літературознавчих прочитаннях»*, – присвяченому огляду критико-літературознавчих студій, що містять аналіз основних аспектів поетики роману В. Пелевіна «Т» (2009), продемонстровано загальний стан вивченості тексту. З'ясовано, що численні відгуки та рецензії, зокрема М. Липовецького, Д. Проскурякова, О. Шепельова, Д. Бикова, В. Куріцина, В. Костирко, А. Степанова, В. Кавторіна, А. Мірошкіна, В. Губайловського, П. Басинського, О. Архангельського, М. Ганіна, Н. Примочкіної, Г. Наринської, Л. Данилкіна та ін., опосередковано розглядаючи поетику роману, переважно визначають його місце в пелевінському проєкті-гіпертексті, відмінність та концептуальну єдність з іншими творами письменника, окреслюють метатекстуальний ракурс можливих і глибших філологічних студій.

Центральна проблема роману – взаємодія інстанцій автора, героя та читача – виступає предметом дослідження статей Г. Короткової, І. Кабанової, В. Кубишкіної. Особливу увагу в літературознавчих розвідках приділено змістовному потенціалу технічного та художнього оформлення книги (Г. Рогова), виявленню спільних рис філософсько-естетичних систем В. Пелевіна та Л. Толстого (О. Кириліна) й визначенню специфіки роботи В. Пелевіна з біографічним міфом про Л. Толстого (М. Іванова), проблемі реалізації в романі дискурсу комп'ютерної гри (Є. Іванцов), особливостям репрезентації в «Т» важливої для творчості письменника категорії порожнечі (Р. Житко), пошуку прототипів романних деміургів (С. Полотовський, Р. Козак).

Роман «Т» став також предметом аналізу окремих розділів дисертаційних робіт А. Мельникової, яка дослідила специфіку організації хронотопу роману в контексті вивчення часопросторового аспекту творчості письменника, та Т. Боевої, котра розглянула образи романних Л. Толстого й Ф. Достоєвського, проаналізувала поетику фінального вірша, який є «квінтесенцією роману», та інтерпретувала символіку літер «Т» і «N».

Таким чином, попри наявність локальних різноаспектних досліджень, огляд критичних та наукових праць продемонстрував відсутність цілісного, комплексного, ґрунтовного аналізу «Т», недостатню вивченість метатекстуальної структури роману, особливостей його суб'єктно-нарративної системи, часопросторової та мовної організації, інтертексту, автоінтертексту, аксіологічних координат.

У третьому підрозділі першого розділу – *«Феномен метатекстуальності як актуальна філологічна проблема»* – розглянуто методологічний інструментар дисертації (метатекст, гіпертекст, когнітивна метафора).

Терміни «метатекст», «метапроза», «метароман» усе частіше входять до поняттєвого апарату новітніх літературознавчих досліджень. Інтерес до особливостей поетики авторефлексивних автореференційних текстів виявляли М. Бахтін, Ю. Лотман, Д. Сегал, Л. Хатчен, П. Во, М. Липовецький, Д. Бак, М. Хатямова, М. Абашева, В. Зусєва, К. Барінова, О. Мірошніченко, Х. Кім, М. Комія, Ж.-Ф. Жаккар, В. Тюпа, Т. Цив'ян та ін.

Як показав аналіз зазначених наукових розвідок, наявність великої кількості понять-дублерів, часткових синонімів, омонімічних тегів спричинює додаткові труднощі щодо дефініцій «метатексту», виявлення внутрішньої суті метатекстуальності та типологічних рис відповідних творів. М. Липовецький, дослідження якого є для нас важливим орієнтиром, використовує термін «метапроза». Однак, на нашу думку, термін «метатекст» має більший функціональний потенціал, ніж «метапрозовий текст» чи «метароман», оскільки може стосуватися не тільки епічних творів.

Задля уникнення термінологічної плутанини (оскільки «метароман» також означає «надроманну єдність» (Вік. Єрофєєв), а метатекст – сукупність творів одного письменника) ми вважаємо за доцільне романи, повісті та оповідання В. Пелевіна, поєднані спільними темами та схемами їх репрезентації, константними мотивами, авторськими прийомами, сюжетними автоінтертекстуальними зв'язками та героями, представити у вигляді своєрідного гіпертексту – низки переплетених текстів, пов'язаних системою виявлених зв'язків, перехресними посиланнями, нелінійною констеляцією мотивів.

Про семантичну розмитість поняття «метатекст» внаслідок існування різних підходів до осмислення його суті свідчать праці Ж. Женетта, С. Зенкіна, В. Кисельова, Н. Фатєєвої, П. Торопа, І. Арнольд та ін. Спробою окреслити межі інтерпретаційного поля поняття «метатекст» виступають статті С. Аппазової, С. Байкової, О. Бердник, М. Блінової, Д. Лазаренко та ін.

Огляд наукових студій, присвячених дослідженню феномену метатекстуальності, дозволив зробити висновок, що головними ознаками метатекстів – автореферентних творів з двоплановою структурою, де предметом зображення виступає не тільки історія, що розповідається, але й сам процес її створення та оповіді – є нарочито виражений літературоцентризм, мовна рефлексивність, наявність фігури творця (автора, редактора, видавця) та ним написаного (виданого, знайденого, дописаного, коментованого) тексту, експлікація та «експозиція» самого процесу творення, маніпуляція оповідними інстанціями наратора, героя, читача, інтерактивність – активізація ролі адресата як співтворця книги, акцентування ефекту незавершеності тексту, його породження «тут і зараз», варіативність сюжетних сценаріїв, мерехтливість межі реальності й вимислу, проблематизація композиційних рамок, експансія метатекстуальних елементів (передмов, коментарів, ліричних відступів, прямих звернень до читачів і т.п.) та ін. Зазначено, що метатекстуальними також можуть бути твори, референтно звернені до реальності слова, тотальної гри з мовою, верифікації її можливостей. Головним об'єктом рефлексії таких текстів є мова як умовна семіотична система та сам процес дискурсивного семіозису.

Визначено, що одним із інструментів реалізації поетики метатекстуальності в творчості В. Пелєвіна виступає когнітивна метафора (тобто метафора з точки зору її когнітивного потенціалу). Розглянуто основні теорії метафори: порівняльну, інтеракціоністську, когнітивну (концептуальну). Окреслено проблему розмежування тропів, зокрема, метафори та порівняння, метонімії, синекдохи, символу. З'ясовано, що когнітивна метафора виконує, насамперед, художньо-гносеологічну функцію, є засобом концептуалізації в рамках естетичної репрезентації. Дослідженню феномена метафори, зокрема в когнітивному аспекті, присвячені наукові праці Н. Арутюнової, Дж. Лакоффа, М. Джонсона, Е. МакКормака, Е. Кассіра, Ф. Уілрайта, П. Рікера, В. Телія, К. Жоля, С. Кураша, В. Москвіна, О. Бессонової, Л. Шевченко, Г. Складарської, П. Баришнікова, Т. Черданцевої, В. Гака, Х. Ортега-і-Гассета та ін. З точки зору когнітивної теорії, метафора – вербалізований спосіб мислення про світ (метафоричність мислення знаходить відображення в метафоричності мови). Когнітивна метафора забезпечує можливість усвідомлення, зображення, пояснення дійсності, розуміння та отримання нового знання, надає необхідний інструментарій для рефлексії над досі непізнаним та тим, що неможливо пізнати, дозволяючи зображувати одне поняття в термінах іншого, вбачати аналогію між двома різними об'єктами, перший з яких є більш конкретним, зрозумілим, близьким адресатові повідомлення, емпірично доступним, а інший – більш абстрактним, недосяжним для безпосереднього сприйняття, таким, що не піддається чіткому уявленню та не може бути поясненим за допомогою мовного знаку, тобто є референційно невизначеним.

Другий розділ – «Поетика метатекстуальності в художній структурі роману В. Пелєвіна «Т» – складається з шести підрозділів, які об'єднують метатекстуальний аналіз суб'єктно-нарративної структури роману «Т».

У першому підрозділі другого розділу – «Загальні координати метатекстуальної структури роману «Т»: від метанарації до метафікції» – проаналізовано загальну сюжетно-композиційну логіку роману «Т». З'ясовано, що в пелєвінському метаромані, в якому має місце відверта рефлексія з приводу створення художнього тексту, зображена не лише аналітична «гра» в літературу, але й «магічна» практика породження світу зі слів. У результаті дослідження виявлено, окрім прямих метатекстуальних роздумів героїв про еkleктичність різножанрової оповіді, наявність автореферентних схем-моделей конструювання роману (героя) кількома авторами. Прикладом демонстративного автокоментаря щодо власної фрагментарної структури тексту є «щука по-тараканівськи» – страва у вигляді дракона, приготовлена з декількох риб, непомітно з'єднаних разом; годинник-лицар, нутрощі механізму якого відкриті на загальний огляд; вірш коня – іронічна квінтесенція як формальних принципів побудови композиції, так і змістово-концептуальних ідей та ін. Зазначено, що авторська концепція існування єдиної надособистісної свідомості, що породжується невизначеною множинністю та породжує цю множинність, реалізується в багатьох текстах В. Пелєвіна. Зокрема в «Т» – у метафоричному ряду ототожнень: роботи кількох авторів над літературним героєм, створення богами по черзі образу однієї людини, змагання примарних матросів за кермо корабля, сприймання конем зміни вершників як зміни

власного настрою, а також у фабулі п'єси про відлюдника-ісіхаста, котрий бореться в пустелі з внутрішніми демонами.

У другому підрозділі другого розділу – «*Метатекстуальність роману «Т» в паратекстуальному аспекті: проблема текстових меж та «позатекстових» елементів*» – визначено функціональну роль паратекстових компонентів книги (вихідних даних, назви, анотації, оформлення суперобкладинки і форзацу та ін.). Розглянуто одну з ключових проблем творчості В. Пелевіна – неможливості розмежування дійсності та вимислу, що в романі «Т» загострюється не тільки введенням фігури читача в простір художнього тексту, але й залученням технічно-видавничої інформації до прагматичної взаємодії між книгою та позатекстовою реальністю. Так, наприклад, герої роману водночас виступають його офіційними літературними редакторами (А. Е. Брахман) чи художніми оформлювачами (Володимир Соловйов). Встановлено зв'язок елементів оформлення суперобкладинки та форзацу з центральною для роману ідеєю триєдності автора, героя та читача. З'ясовано, що наявність варіантів написання та трактування назв творів є одним із стійких прийомів В. Пелевіна (наприклад, «Empire «V», «Generation «П», «П 5», «ДПП (нн)» та ін.). Запропоновано можливі версії тлумачення назви досліджуваного роману: «Т», як зазначено у вихідних даних, чи «t», як зображено на обкладинці, окрім очевидних асоціацій з ім'ям головного героя (Т.) та першою літерою прізвища прототипу (Толстой), може апелювати до соловйовського «Ти» – складової частини триєдності «Автор – Герой (Ти) – Читач», бути аббревіатурою Трійці (Trinity), позначати змінну часу (t) та ін. Літера-назва «Т» – це також Текст як такий, що створює себе сам та розповідає переважно про себе. Тоді герой, граф Т., в імені якого є крапка, що «завершує» наратив, постає конкретною іпостассю безкінечного Тексту, однією з модифікацій єдиного тексту-героя у просторі пелевінського проекту.

У третьому підрозділі другого розділу – «*Метатекстуальність в суб'єктно-наративній системі роману «Т»*» – послідовно та детально досліджено метанаративний аспект «Т». Проаналізовано особливості пошуку суб'єкта нарації в романі, структура якого подібна стрічці Мебіуса: незрозуміло, хто кого створює, та в якому просторі та часі відбувається подія. Простежено шлях графа Т. від героя художнього твору до автора-творця (читача) самого себе та власної Оптиної Пустині. Визначено, що домінуючий в романі метаоповідний пласт у результаті виявляється центральним сюжетом усього детективно-філософського твору.

Роман «Т» надає читачеві варіанти власного прочитання. Він виявляє здатність розкладатися на окремі фрагменти, але водночас постає гомогенним текстом, в якому кожна деталь в контексті цілого має значення та функцію. Герой породжується аналогічно: він є колажем із різноматичних деміургічних практик та водночас повноцінною, цілісною особистістю. Сполучною ланкою між гетерогенними частинами роману виступають повідомлення Аріеля Брахмана про передісторію проекту, зміну загальної концепції, жанру та замовників кінцевого комерційного продукту, нові трансформації сюжету, внесені чи заплановані виправлення, особливості фінансування книги, нюанси договору, події в особистому житті співробітників видавничого дому, закриття проекту та

відновлення роботи над ним, перетворення напрацювань для книги в матеріал для комп'ютерної гри та перенесення залишків тексту після роботи над шутером в «реалістичний» роман про загробне покаєння душі Л. Толстого та ін. Проте водночас можливість авторства Арієля та компанії творців-конкурентів, які в процесі незлагодженої роботи перешкоджають реалізації задумів один одного, систематично спростовує сам текст, надаючи докази у вигляді сюжетних неузгодженостей та навмисних редакторських недоглядів, які залишаються в романі непрокоментованими.

Розкриття Брахманом технології створення книги (одного з варіантів її прочитання) спричиняє зміщення акценту з того, «що розповідається», на те, «як розповідається», тобто з повідомлення на код. З моменту появи удаваного автору, який не помічає власної присутності в тексті в ролі об'єкта нарації, всі події отримують подвійну мотивацію, причому нові версії тлумачення того, що відбулося, не скасовують вже запропонованих. Граф Т. у моменти читання та написання тексту, пригадування подій, що не відбувалися, концентрації уваги на окремих об'єктах також долучається до сакрального процесу творення нових персонажів та власної книги-життя. Наявність декількох рівноправно альтернативних точок зору на один і той самий факт (і чим більше буде трансформацій сюжету, тим активніше множитимуться точки зору), та відсутність категорії істинності в просторі художнього твору як фіктивної знакової реальності – неодмінна умова пелевінського письма.

У просторі роману немає нічого непорушного: будь-що може бути переписане, змінене, вилучене чи дописане постфактум, навіть параметри героїв. Текст зізнається в штучності, сконструйованості. Відверто фікціональний простір багато в чому вбачається героєві підробкою, скопійованим з одного оригіналу, симулятивним. Граф Т. помічає малоімовірність подій, що відбуваються, неорганічність та недоречність власних думок, театральність інтер'єрів, непрописаність деталей, схематизм образів, неправдоподібну швидкість та своєчасність надання усього необхідного: одягу, грошей, зброї, підкреслено однотипних засобів пересування. Подібна навмисне штучна допомога героєві з боку його творця(ів) збільшує рівень фіктивності метаповіді, черговий раз підтверджуючи статус тексту як суто літературного артефакту, що кардинально відрізняється логікою побудови від звичайного ходу подій у реальному житті.

Результати дослідження показали, що «Т» є виразним зразком метатексту: роман надзвичайно літературоцентричний, у ньому має місце авторська гра з наративними інстанціями, активізація ролі читача як співтворця художнього простору, демонстрація прийомів та принципів породження оповіді, рефлексія над природою слова, акцентування уваги на ідеї незавершеності «тут і зараз» створюваного тексту, варіативності сценаріїв розвитку сюжету, що одночасно дискредитують та доповнюють один одного, остаточне зміщення реальності та вимислу, проблематизація композиційних рамок. Водночас роман «Т» виявляє високий рівень аксіологічності: він постає індивідуально-авторською відповіддю В. Пелевіна на «вічні» питання буття («хто я?», «де я?»).

У четвертому підрозділі другого розділу – «Хронотоп у метанаративній структурі роману «Т» – досліджено особливості часопросторової організації наративу «Т». Центральні для творчості В. Пелевіна сюжетоформуючі категорії часу та простору функціонують у прозі письменника більше в епістемологічному, ніж в онтологічному аспекті. Вони сприймаються героями як основні абстрактні, ментально сконструйовані величини лінгвістично обумовленого розуму. У романі «Т» просторів багато, їх кордони чітко не окреслені, через що виникають збої, коли неможливо визначити, в якому з топосів знаходиться герой. Зміна різних за мірою «реальності» просторів проблематизує позиції наративних інстанцій, межі когнітивних можливостей героїв, відношення між текстом і дійсністю. Єдиним «реальним» місцем, де співіснують усі персонажі твору, є семіозис тексту. У «Т» рецептивно обігруються кабалістичні уявлення про створення світу з елементів алфавіту. Весь текст – це Ім'я, яке складається з окремих імен. Час у світі-тексті – вічне «зараз» (момент продукування тексту); він може вимірюватися сторінками. Особливістю простору є його нарочита фіктивність: наче декорація, він сконструйований саме для подорожі графа Т.

Проблема змішування співіснуючих реальних та віртуальних просторів у пелевінській творчості тісно пов'язана з пошуком справжнього внутрішнього простору буття як всеохоплюючого місця, де народжується світ /текст (в «Т» – Оптиної Пустині). З незбагненою одночасністю внутрішній (свідомість) та зовнішній хронотопи перебувають один в одному. Специфічною властивістю символічного простору Оптиної Пустині є її іманентна природа: це хронотоп та суб'єкт одночасно. Вона – частина всього, однак усе вміщується в ній; вона є хронотопом, але перебуває поза часом і простором. «Оптиних Пустень» незліченно багато, проте всі вони – модифікація однієї єдиної, яка є незбагненою розумом одночасною всеєдністю.

П'ятий підрозділ другого розділу – «Метатекстуальність у мовній організації висловлювання: дискурсивна трансгресія» – присвячено аналізу авторських прийомів, які дозволяють максимально задіяти усі можливості формальної організації роману (на додаток до змістової) для активного залучення читача до особливого роду метатекстуальної гри. Так, обрана В. Пелевіним форма оповіді від третьої особи допомагає додатково проблематизувати межі компетенцій наративних інстанцій, акцентувати увагу читача на фіктивності тексту, а також створити ефект конфлікту оповіді з сюжетом, дискредитувати всемогутність «крійторів», таким чином реалізувавши авторські аналітично-ігрові стратегії.

За допомогою відкритої диференціації в тексті стилістичних зон письменник створює ілюзію недостовірності оповіді, наштовхує на думку про правомірність існування літературних редакторів на чолі з Аріелем. Стилiстично текст розкладається на окремі фрагменти, ніби дійсно написані «крійторами», які відповідають за різні аспекти оповіді (філософський потік свідомості, любовну лінію, детективні пригоди та ін.), а також на окремі історії, нібито штучно об'єднані в один текст (детектив про графа Т., шутер з участю Ф. Достоєвського, реалістичний роман про Л. Толстого). Така структура твору покликана

містифікувати читацьке сприйняття, встановлюючи кілька одночасних точок зору на становище в романі авторської інстанції, активізуючи пошук творця тексту.

У шостому підрозділі другого розділу – «Інтертекстуальні аспекти метароманної структури «Т». Автоінтертекст у романі» – розглянуто приклади апеляції автора до чужих та власних текстів. Визначено, що відмінною рисою пелевінської інтертекстуальності є авторська робота з загальновідомими фактами біографій діячів літератури й культури з метою перетворення вже гранично міфологізованих особистостей у героїв книг. У такій ролі в творчості письменника виступають Л. Толстой, Ф. Достоевський, В. Соловйов, О. Блок, А. Бєлий, М. Горький, В. Чапаєв, Й. Сталін, імператор Павло Перший, Дж. Буш, Б. Франклін, Ф. Месмер та ін. У власному світі-тексті, який складається зі слів, В. Пелевін примножує фантоми, що позначаються іменами письменників або прецедентних для культури фігур, тим самим сприяючи втраті референціальних зв'язків, стиранню межі між простором художнього тексту та реальністю. Зокрема, роман «Т», у якому майже в усіх героїв є прототипи, виявляється репрезентативним прикладом авторської гри з розхитування міцно закріплених у свідомості читачів ідей-конструктів, стереотипів, які відтворюються автоматично, без критичного ставлення до них.

Твори письменника не тільки сповнені цитат, алюзій та ремінісценцій, але й значною мірою автоінтертекстуальні. Посилання до власних романів, повістей та оповідань відіграють важливу роль в контексті авторської стратегії гіпертекстуалізації прози. В. Пелевін послідовно створює єдиний семіотичний художній простір, який населяє однаково фікціональними героями (незалежно від наявності у них прототипів), іноді спільними для окремих текстів – частин мозаїки. Так, у «Т» з'являються молодий кавалерист Чапаєв та маленька Анечка, чії образи значною мірою трансформуються в романах «Чапаєв і Пустота» (1996) та «Наглядач» (2015). Задіяні в «Т» також «легендарний» генерал Шмига, про дитинство й спецоперацію з Семеном Левітаном якого можна дізнатися з «Ананасної води для прекрасної дами» (2010), та олігарх Ботвінік, який навчив Шмигу бойовому НЛП у «Залі каріатид, що співають» (збірник «П 5», 2008). Активну роль відіграє в оповіді лама Джамбон, автор передмови до «Чапаєва і Пустоти», герой, який читає лекцію про рекламу в «Generation «П» (1999).

Третій розділ дисертації – «Метатекстуальність в константах пелевінського художнього світу» – складається з двох підрозділів, в яких аналізуються різноманітні прояви метатекстуальності в романах, повістях, оповіданнях та есе – складових гіпертекстуальної єдності. Особливу увагу приділено авторській метамовній рефлексії, аксіологічній складовій творчості В. Пелевіна, ролі когнітивної метафори в процесі реалізації гносеологічних, мета- та гіпертекстуальних інтенцій письменника.

Перший підрозділ третього розділу – «Метатекстуальність в пелевінській гіпертекстовій єдності» – складається з трьох пунктів, в яких творчість В. Пелевіна представлено у форматі гіпертекстуального проекту, інтегрованого завдяки виявленню спільних мотивів, центральних сюжетотворчих констант, формально-структурних оповідних схем, інваріантної ціннісно-світоглядної

системи авторських настанов та ін. Простежено характер взаємодії окремих творів, в яких наявні метатекстуальні елементи; досліджено особливості авторської рефлексії над словом; наведено приклади письменницьких практик героїв.

У першому пункті першого підрозділу – «Міжтекстові зв'язки в координатах пелєвінського гіпертексту» – аналітично продемонстровано наявність гіпертекстових зв'язків між творами В. Пелєвіна на прикладі ранніх оповідань «Реконструктор (Про дослідження П. Стецюка)», «Одкровення Крегера (Комплект документації)», «Зброя відплати» та «Музика зі стовпа». Зазначені тексти об'єднуються у своєрідний формально не виокремлений цикл на підставі тематичних, сюжетних та мотивних зв'язків, спільних героїв, автоінтертекстуальних посилань та ін. В оповіданнях актуалізується в першу чергу метатекстуальна гра. Так, у «Реконструкторі» оповідач рецензує книгу П. Стецюка «Пам'ять вогняних років», присвячену відкриттю історичної «правди» про містифіковану особистість Й. Сталіна. В. Пелєвін активно залучає арсенал «набоковських» прийомів: наратор цитує уривки з вигаданої книги фікціонального автора П. Стецюка, полемізує з його висновками, іронізує над шаблонно-метафоричним стилем (та стереотипністю читацького сприйняття). Тісний ідейно-тематичний та автоінтертекстуальний зв'язок спостерігається між «Реконструктором» та оповіданням «Зброя відплати», в якому також цитується «Пам'ять вогняних років». «Зброя відплати» – чергове пелєвінське дослідження особливостей перебігу когнітивних процесів у колективній лінгвістично зумовленій свідомості. В оповіданні актуалізується рефлексія щодо ролі суб'єкту у визначенні міри реальності об'єктів дійсності та щодо функціональних можливостей метафоризовано вмотивованої оповіді.

«Одкровення Крегера (Комплект документації)» продовжує фікціоналізацію історії. Єдина фраза (уточнення Вульфа, про якого саме Сталіна йде мова) дозволяє зробити висновок, що простори проаналізованих трьох текстів є єдиною «реальністю». Проте саме останній твір проблематизує статус усіх інших через наявність алюзії на оповідання «Музика зі стовпа», герой якого, Матвій, одночасно може бути Гімлером, персонажем «Одкровення Крегера». Згідно з логікою пелєвінської неоднозначності визначити, який із просторів, Матвія чи Гімлера, є «реальнішим» принципово неможливо. Зняти необхідність визначення «первинного» тексту допомагає наявний у «Музиці зі стовпа» своєрідний метакоментар ідейно-композиційної структури оповіді. Водночас остаточно дезорієнтує читача в причинно-наслідковій логіці подій читання Матвієм фрагменту майбутньої оповіді про нього самого. Так усім текстам надається ще одна інтерпретаційна можливість – метатекстуальна (все, що відбувалося – художній текст).

Твори письменника наче співіснують у певному «віртуальному» просторі у вигляді заготовлених частин великої цільної конструкції, що втілюється автором поступово. Як показало дослідження, вже в ранніх оповіданнях реалізовано характерну для творчості В. Пелєвіна модель зрілого гіпертексту, в якому елементи сюжету одних текстів у згорнутому вигляді можуть міститися в інших: історії – отримувати продовження або наділятися передісторією в контексті анахронічного

проекту письменника, герої можуть переміщуватися між творами в межах єдиного для них семіотичного всесвіту, а також зазнавати сутнісних трансформацій.

У другому пункті першого підрозділу – *«Пелєвінський герой у ролі письменника»* – розглянуто приклади «письменницької діяльності» пелєвінських персонажів та проблему «пошуку автора» окремих текстів. З'ясовано, що В. Пелєвін не просто надає своїм персонажам право на самовисловлювання, він робить героїв письменниками та творцями власних реальностей, оскільки віднайти справжнього себе в просторі художнього тексту можна лише в процесі сакрального акту творення. Так, у переважній більшості романів В. Пелєвіна оповідь оформлюється від першої особи: лисиця А набирає на ноутбучі сповідь («Священна книга перевертня»), Дамілола Карпов за допомогою комп'ютерної програми пише книгу про власне життя («S.N.U.F.F.»), Рама створює два романи-описи всесвіту вампірів («Empire «V», «Бетман Аполло»), Кіклоп продукує «дивну книгу» («Любов до трьох цукербрінів»), Алексіс породжує текст і цілий світ Ідиліум («Наглядач») та ін.

Більшість творів оснащується передмовами, функцією яких є змішення реальності й вигадки, залучення читача до метатекстуальної гри, збільшення кількості можливих інтерпретацій твору. Ціла галерея фіктивних оповідних інстанцій наявна в «Чапаєві і Пустоті» (справжнє ім'я автора рукопису залишається невідомим); містифікується природа тексту та розпочинається полеміка з літературними критиками в «Коментарі експерта», що передує основній оповіді роману «Священна книга перевертня», передмова-пояснення структури тексту є в «Любові до трьох цукербрінів», друга частина діалогії про вампірів починається та закінчується словником термінів, що описують світ героя. Також у творах В. Пелєвіна можна виявити квазі-епіграфи, написані автором та атрибутовані історичним постатям, залучені до метатекстуальної гри попередження, жанрові характеристики та ін.

Літературним даром наділено й багато інших персонажів В. Пелєвіна: Петро Пустота пише «Вірші Капітана Лебядкіна» (за сюжетом цей збірник читав В. Брюсов), метелик Мітя – «Пам'яті Марка Аврелія», Бернар-Анрі Монтень Монтеस्क'є – книгу «Мертві Листи», Базілію ді Чапао – трактат «До Ніббани на одному подиху». Грим та кін з роману «Т» складають вірші, Оксенія випускає романи, Стьопа практикується в написанні хайку, В. Татарський продукує рекламні слогани, С. Скотенков пише статті, Семен Левітан – розповідь про власне життя й т.д. Іноді тексти, створені героями, розміщуються у вигляді окремих творів у збірниках В. Пелєвіна («Імена олігархів на мапі Батьківщини» В. Татарського, сонет «Психічна атака» П. Пустоти).

У третьому пункті першого підрозділу – *«Метамовна рефлексія як концептологічна та аксіологічна константа пелєвінської естетики»* – досліджуються філософія мови та гносеологічна теорія письменника. Проблема номінації, рефлексії над мовою та формою передачі повідомлення є однією з головних у творчості В. Пелєвіна. У багатьох творах вона стає також центральним сюжетом. Однією з причин підвищеної метатекстуальності творів В. Пелєвіна є намагання письменника продемонструвати межі можливостей слова

як такого, художньо відрефлектувати знання, що не може бути втілене у словах, прояснити особливості протікання процесу осягнення людиною себе й світу в аспекті мови, яка, на думку автора, некомпетентна в питаннях передачі справжніх смислів та сакральних знань. Герої В. Пелєвіна невпинно шукають «головне слово», яке може бути ім'ям Творця Всесвіту (хто є Творцем – головне питання книг письменника). Актуальною є також проблема отримання героями нового імені чи віднайдення власного справжнього в моменти ініціації, кардинальних змін у житті, переходу з буденного хронотопу в нововідкритий світ.

У просторі літературного твору слова створюють об'єкти та увесь світ (неназване не існує), вони стають єдиною можливою реальністю. Проте спроба пояснити щось справжнє конвенціональною знаковою мовою, яка програмує свідомість та сприйняття реальності, обертається на практиці відмовою від висловлювання. Переривання акту мовлення й виявляється трансляванням істинного висловлювання. Герої усвідомлюють необхідність зупинитися за крок до останнього слова, щоб мати надію, що непромовлене головне буде осягнуто іншим нелінгвістичним способом. Також щоб не дискредитувати важливу ідею відвертою декларацією, письменник демонструє її за допомогою можливостей метафорики. Уникаючи акцентування уваги читача на метамовному дослідженні, яке проводиться автором у художніх творах, В. Пелєвін розчиняє металінгвістичний аналіз у захоплюючому фантастичному сюжеті тексту.

Другий підрозділ третього розділу – «Метатекстуальний потенціал пелєвінської метафорики» – складається з двох пунктів, в яких у контексті вивчення авторського метатекстуально-когнітивного експерименту досліджено гносеологічний та аксіологічний вектори задуму письменника, визначено функції метафор, виявлено іманентні властивості хронотопу та специфіку його організації.

У першому пункті другого підрозділу – «Когнітивна метафора у В. Пелєвіна» – визначено, що інстанція метафори-посередника виникає в художніх практиках прозаїка через неспроможність мови бути інструментом пізнання трансцендентного. Прагнучи дістатися онтології буття, осягнути-пояснити природу світу, людини, Першоджерела та усвідомлюючи неможливість втілення задуму, письменник, в арсеналі якого є лише слова, звертається до опосередкованого способу передачі інформації – когнітивних метафор, основними функціями яких у текстах В. Пелєвіна є зображення лексичними засобами іманентних властивостей трансцендентного у світлі емпірично відомого.

Демонструючи нові світи, породжені когнітивною метафорою, автор також відкриває спосіб їх створення, таким чином потрапляючи на метарівень опису опису. Мова як засіб зображення художнього простору перетворюється одночасно в об'єкт творчої рефлексії. Складність та іноді неможливість виходу із замкнутого кола, позбавлення від тотального диктату мови відображається в іронічних автокоментарях героїв. У просторі пелєвінських текстів будь-яке слово про «найважливіше» автоматично обертається метафорою. Незважаючи на розуміння, що запропоновані порівняння лише задають новий (один із безлічі можливих) ракурс мислення про те, що лишається «річчю в собі», персонажі не відмовляються від використання аналогій, які для створення стереоскопічного

образу абстрактного конструкту-ідеї організуються у багатокomпонентні серії. Знання про природу власного «я» пелєвінський герой отримує з нескінченних діалогів (повчань) з учителями, які для передачі нової інформації оперують саме рядами метафор. Письменник вільно метафоризує слова, трансформуючи їх лексичне значення, пропонуючи їм нову етимологію. Метамовне, метатекстуальне естетичне дослідження автора ускладнюється невизначеністю та непізнаваністю референта – Абсолюту. Допомагає досягнути його природу інтуїтивне безсловесне співвідчуття, співпереживання, а також ототожнення себе з усім існуючим у його неподільній єдності.

В. Пелєвін також організує цілі художні твори у форматі концептуальних авторських над-метафор. Пов'язані між собою книги-метафори конструюються за тією ж моделлю, що й окремо взятий текст, де кожна нова синонімічна метафора замінює, відмінює, доповнює попередню, оскільки лише апофатично, в ланцюжку аналогій можливо опосередковано спробувати зобразити невимовне. В. Пелєвін намагається зібрати тексти в один загальний пазл (гіпередність), у якому має скластися відповідь на питання, що є «життя-простір-я» (проект принципово не може бути реалізовано в ситуації нескінченного приєднання нових текстів-метафор).

У другому пункті другого підрозділу – *«Час і простір як когнітивні метафори в художньому світі В. Пелєвіна»* – досліджено особливості репрезентації та функціонування в творчості письменника категорій простору та часу як когнітивних метафор. У гіпертексті В. Пелєвіна хронотоп постає одночасно сюжетотворчим майданчиком подій, що розгортаються, головним об'єктом філософських рефлексій героїв, а іноді – й суб'єктом самого творення. В авторському художньому світі неможливо розмежувати «об'єктивний» простір, де відбуваються події, та свідомість героя, який є творцем та ареною сюжетної дії. Персонажі В. Пелєвіна стверджують, що розум та світ є тотожними поняттями. Розум займає собою увесь хронотоп, оскільки створює його та вимірює ним життєвий досвід. Метафорична еквівалентність «людина – простір» – одна з ключових у творчості В. Пелєвіна.

Проблема змішення хронотопів, яких завжди декілька, до остаточного нерозрізнення, що обертається зняттям необхідності такого розрізнення, тісно пов'язана з пошуком справжнього внутрішнього простору буття як всеохоплюючого місця, де народжується світ (текст). Композиційно воно з'являється у фіналі творів та пов'язано з переходом із закритого, обмеженого топосу у відкриту безмежну природу, що лишається недоописаною. Цей простір, наповнена Порожнеча (частотна та містка метафора), в якому є відповіді на всі запитання, має безліч назв-метафор, що не задовольняють героїв (Оптина Пустинь, Урал, Райдужний потік, Світло горизонту та ін.), проте його справжнє ім'я пізнати неможливо. Він характеризується відсутністю дефініцій та переважно солярною символікою. Найголовніше, що це і є всесвіт, створений героєм, та, власне, сам герой (топос локалізується у свідомості героя та одночасно вбирає її в себе); він також всеосяжний Бог, у якого замість імені – біблейське «Я є». Таким чином, книги письменника стають глобальною надметафорою апофатично-

трансцендентного «суб'єкту-простору», проте визначення його як «суб'єкту» чи «простору» так і не виходить за межі метафоричної орбіти.

Самоосягнення і створення всесвіту відбувається через оволодіння часопросторовим континуумом. У текстах В. Пелевіна принципово відсутня єдина правда, одна точка зору, остаточна відповідь. Всесвіт є вічною одночасністю, тому однозначність є неприпустимою. Особливо це стосується організації хронотопу. Симптоматичні в цьому плані безуспішні спроби героїв визначитися з місцем перебування: сон це чи дійсність («Чапаєв і Пустота», «Т», «Спи», «Синій ліхтар»), реальність чи віртуальний простір («Принц Держплану», «Шолом жаху», «S.N.U.F.F.»), дійсність або галюцинація, що виникла внаслідок змінення свідомості психотропними речовинами («Музика зі стовпа», «Нижня тундра», «Зал каріатид, що співають»), зовнішній по відношенню до свідомості світ або простір власної душі («Т», «Чапаєв і Пустота», «Наглядач») і т.п. Життя сприймається героями як сон чи дорога «з нізвідки в нікуди».

Оскільки в художньому всесвіті письменника відсутня категорія об'єктивного простору, уможливаються та стають продуктивними всілякі просторово-часові біфуркації і колапси: спотворення, перетворення, накладення, примноження та зникнення топосів (яких завжди декілька), їх співіснування. Допустимі будь-які сюжетні переміщення в часі та просторі. Час для героїв – вічне «зараз»; для нього не властива одна з найважливіших характеристик – послідовність. Минуле неможливо виявити, оскільки в будь-якому випадку ми матимемо справу з теперішнім. Особливим чином В. Пелевін маркує хронотоп дитинства, освоюючи традиційно літературну аксіологію дитинства як втраченого раю.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження свідчить про обґрунтованість вибору роману «Т» в якості репрезентативної моделі, що наочно демонструє специфіку функціонування й варіативність реалізації метатекстуальних засад поезики В. Пелевіна в контексті не тільки цього твору, а й у рамках усього гіпертекстового проекту письменника.

Початкова гіпотеза про «модельну» значущість роману, котрий найбільшою мірою демонструє металітературність своєї поезики, мотивувала логіку та послідовність кроків дослідження, що відображено в програмних цілях та серії конкретних завдань, покликаних намічені цілі реалізувати в процесі детального аспектного поетологічного аналізу.

Огляд критичних та наукових розвідок щодо ключових інтенцій авторського мислення В. Пелевіна дозволив виявити ряд загальних векторів та оптик дослідницької уваги, окреслив пунктирний ландшафт найбільш актуальних зон вивчення пелевінського художнього проекту сучасним літературознавством, серед яких опинилися проблеми семантики можливих світів та віртуальних художніх просторів, специфіка інтертекстуальності, концепція лінгвістичної відносності, цілий комплекс питань світоглядного та аксіологічного характеру, який співвідносить творчість письменника з ідеями та мотивами різних філософсько-

міфологічних традицій, та багато іншого. Результати опрацьованих критичних робіт, у залежності від наближеності до визначних завдань, були залучені й враховані в аналітичному просторі дисертації з відповідними посиланнями та коментарями. Проте, проведений наскрізний аналіз актуального пелєвінознавчого дискурсу виявив недостатній рівень наукової рефлексії щодо метатекстуальних естетичних практик В. Пелєвіна. Характер інтуїцій, суджень та спостережень відносно варіантів та механізмів реалізації поетики авторської метатекстуальності внаслідок їх розрізненості та локальності не дозволив скласти системне уявлення про досліджуваний феномен, залишивши низку прогалин в загальній картині метатекстуальної проблематики, достатню, щоб упевнитися в необхідності комплексного й детального вивчення метатекстуального аспекту пелєвінського проекту, та достатню, щоб переконатись у науковій актуальності й новизні зазначених завдань.

Досить ретельний екскурс у теорію питання метатекстуальності, огляд сучасних концепцій, підходів та методів аналізу феномену знадобився для вибудовування на цьому фундаменті власного інструментального аналітичного апарату, адекватного та ефективного щодо матеріалу, який вивчається, та проблемного ракурсу дослідження. Був охоплений широкий діапазон концепцій від рефлексивів природної мови, які пронизують висловлювання елементами самокоментування, до метанаративних та метафікціональних естетичних конструкцій, які представляють різні варіанти структур «текст у тексті» й «текст про текст». Також надана теоретико-методологічна основа для аналізу специфіки процесів метафоризації, зокрема, висвітлена проблематика концептуально-когнітивних аспектів метафори як мовного та естетичного феномену.

Аналіз варіантів прояву поетики метатекстуальності в романі «Т» проводився починаючи з урахування функціональної ролі паратекстових компонентів книги. Встановлено ізоморфний зв'язок емблематично-іконічних елементів оформлення форзацу й суперобкладинки з важливими символічними мотивами оповідної структури: ідеограми троїстості (в квазііконіці, літері «t», яка множитья візуально й конотативно, асоціативних апеляціях тильди та ін.) активно корелюють з концептуальними для роману рефлексивними сферами конституювання троїстості «автор-герой-читач» та часопросторовими символічними парадоксами. Вже на цьому рівні метатекстуальної поетики демонструється характерна для пелєвінського тексту взаємодія прагматичного та семантичного аспектів висловлювання в руслі різноманітних семіотичних перекодувань, що засвідчує динамічну нестабільність границь тексту.

Детальний аналіз суб'єктно-нарративної структури роману «Т» фіксує градаційний характер наростання метатекстуальних властивостей, що дозволяє схарактеризувати цей рух формулою «від метанаратива до метафікції». Метанаративний рівень оповіді проявляється, в першу чергу, в проблематизації суб'єкту нарації. Виникають версії, кількість яких постійно збільшується, відносно авторства й реальності історії, що оповідається: версія про колектив деміургів, які по частинам створюють світ графа Т., породжує рефлексивний голос, точку зору самого героя, що отримує все більше нарративних повноважень. Зазначена

версія зазнає постійних навмисних збоїв (коли незрозуміло, хто говорить, в реальності чиєї свідомості відбувається подія) чи зворотних інверсій (коли події, що вже «відбулися», по-новому мотивуються та вписуються одночасно в контекст різних можливо-віртуальних сюжетних логік).

Коли потік подібних «відносностей» досягає критичної маси, відбувається переключення метатекстуальних механізмів роману вже в метафікціональний режим, який спрямовує художню рефлексію й інтерактивну участь читача не на логіку нарації та антиномії оповідних інстанцій, а який підносить тріаду «автор-герой-читач» у ранг метафізичних ідеологем, розповідаючи про сутність фікціонального світу в цілому. Саме в такому режимі на фоні проведених раніше операцій з деконструкції В. Пелевін дозволяє собі аксіологічний та міфологізуючий пафос: фікціональний всесвіт серійно збільшується і в його межах як будь-який автор обертається черговим героєм, так і будь-який герой, віднайшовши в собі Читача, отримує можливість стати автором, творцем. Саме в такому всесвіті граф Т. проходить справжню особистісну ініціацію й піднесення до статусу автора-творця, спроможного здолати не тільки пута свого деміурга-узурпатора, але й часопросторове ув'язнення, досягнувши символічної Оптиної Пустині.

У процесі дослідження було виявлено моделюючу роль хронотопу, ізоморфно поєднану з амбівалентними стратегіями наративної структури: у фазі метанаративної деконструкції хронотоп роману своєю гротескно мінливою природою активно втілює-провокує ефекти нарочитої умовності сюжетно-оповідних підстав фікціональності роману. Фаза міфологізуючої метафікціональності на етапі пошуку Читача як справжнього Автора супроводжується часопросторовою символізацією.

Дослідження різнотипних метатекстуальних практик у текстах В. Пелевіна показало, що на рівні авторської картини світу джерелом, що їх генерує, виступають специфічні філософія мови та гносеологія письменника. Згідно цим, інваріантним для творчості В. Пелевіна уявленням, трансцендентне онтологічне буття відокремлене від свідомості людини прірвою, через яку перекинуто дуже ненадійний місток-посередник – природну мову. Людська свідомість не спроможна адекватно розмірковувати про трансцендентне, їй тільки й залишається конструювати це онтологічне буття за допомогою мови. Водночас мова, яка від самого початку була метаструктурою, описує не стільки зазначені фантазми про буття, скільки власне себе, нескінченно нарощуючи поверхи самокоментування. Таким чином, висловлювання про світ вимушено набуває вигляду серії аналогій та концептуальних, когнітивних метафор, за допомогою яких людська свідомість намагається конструювати, класифікувати та описувати дійсність, що вічно залишається ілюзорною. Таке трактування авторської моделі світу підтверджується тією роллю, яку набувають каскади метафор у структурі оповіді, хронотопу, безпосередньої філософської рефлексії героїв письменника. У специфіці пелевінської метафоризації метатекстуальність та гносеологічність його інтенціональності сплітаються в органічний поетологічний комплекс.

Отже, результати дослідження переконують в метатекстуальності авторських стратегій, які спричиняють появу маніпуляцій з художньою структурою роману,

в навмисному намірі розкрити умовність, відносність та сконструйованість фікціонального тексту, залучити читача до процесу рефлексії зі свідомої мета-позиції з приводу проблем гносеологічного, когнітивного та онтологічного статусу. Під маскою іронізуючих деконструкцій ховається певний альтернативний авторський арсенал концептуалізації, міфологізації й аксіоматики.

Схожі інтенції в типологічно близьких реалізаціях дослідження виявляє в широкому масиві пелевінської прози від ранніх оповідань та повістей кінця 1980-х – початку 1990-х років до останніх романів письменника. Як Оноре де Бальзак, В. Пелевін створює гіпертекст із творів, пов'язаних між собою спільними героями, сюжетними сиквелами та приквелами, авторськими інвенціями, але, найголовніше, метатекстуальною стратегією, знову й знову в різних ракурсах провокуючи ефект гносеологічного експерименту.

Шляхом аналізу наскрізних гносеологічних метафор, до яких удається автор у своєму непрямому, з численними застереженнями-доповненнями висловлюванні, були зазначені й схарактеризовані змістові інваріантні репрезентанти концептологічного та аксіологічного порядку, які конституюють авторський задум та надають можливість ствердно говорити про художньо продуктивний, константно сталий в своїх світоглядних орієнтирах мета- та гіпертекстуальний проект Віктора Пелевіна.

Незважаючи на всі «тактичні» відмінності між авторами останніх десятиріч російської літератури, стратегічно пелевінський гіпертекст виступає активним учасником загального для сучасної культури феномену «проектного» художнього мислення, перебуваючи в одному контексті з проектами Д. О. Прігова, Володимира Сорокіна, Бориса Акуніна та інших. Параметри такої контекстуалізації, закономірності внутрішньої динаміки та можливості діалогізму художніх мета-систем, спільність культурних, історичних мотивацій та індивідуальність їх естетичного вирішення, – ці та багато інших супутніх питань складають перспективу подальших досліджень, яка відкривається з позицій, отриманих в результаті роботи.

Основний зміст роботи викладено в таких публікаціях:

1) Тітаренко О. О. Суб'єктно-нарративні репрезентації у «метаромані» («Т» Віктора Пелевіна) / Олена Тітаренко // *Journal of Philology, History, Social and Media Communication, Political Science, and Cultural Studies "Spheres of Culture"*: Branch of Ukrainian Studies of Maria Curie-Sklodovska University in Lublin. – Lublin, 2016. – Volume XIII. – P. 247 – 255;

2) Тітаренко О. О. Константні мотиви в творчестві В. Пелевіна / Тітаренко Е. А. // *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: «Філологія»*. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2013. – № 1048. – Вип. 67. – С. 185 – 190;

3) Тітаренко О. О. Метатекстуальні компоненти в гіпертексті В. Пелевіна / Тітаренко Е. А. // *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: «Філологія»*. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2014. – № 1127. – Вип. 71. – С. 236 – 242;

4) Тітаренко О. О. Время и пространство как когнитивные метафоры в художественном мире В. Пелевина / Титаренко Е. А. // Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Філологічні науки : [зб. наук. ст.] / [гол. ред В. А. Зарва]. – Бердянськ : ФО–П Ткачук О. В., 2016. – Вип. X. – С. 176 – 184;

5) Тітаренко О. О. Гипер- и метатекстовые маркеры в прозе В. Пелевина (на материале ранних рассказов) / Титаренко Е. А. // Русская филология. Вестник Харьковского национального педагогического университета имени Г. С. Сковороды. – Харьков, 2016. – № 3 (58). – С. 48 – 52;

6) Тітаренко О. О. Толстой, Достоевский, Соловьев и другие – классические медиаперсоны в пелевинском метатекстуальном проекте / Титаренко Е. А. // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія : «Філологія». – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2016. – Вип. 75. – С. 113 – 116;

7) Тітаренко О. О. Хронотоп и нарратив в метатекстуальной структуре романа В. Пелевина «Т» / Титаренко Е. А. // Вісник Львівського університету. Серія іноземні мови. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2016. – Вип. 24. – Ч. 2. – С. 112 – 119;

8) Тітаренко О. О. Симптоматика метатекстуальности и пелевинский «Т» как метатекст / Титаренко Е. А. // Актуальні проблеми літературознавчої термінології : Науковий збірник / [відп. ред. Є. М. Васильєв]. – Рівне : О. Зень, 2015. – С. 62 – 66.

АНОТАЦІЯ

Тітаренко О. О. Метатекстуальна поетика роману Віктора Пелевіна «Т» в контексті прози письменника. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.02 – російська література. – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2017.

У дисертації здійснено метатекстуальний аналіз роману «Т», а також прози В. Пелевіна, яка розглядається як гіпертекстуальна єдність на основі тематичних, сюжетних, структурних та мотивних зв'язків, спільних героїв, ціннісно-світоглядної системи авторських настанов. Детальне дослідження паратекстуальних елементів роману «Т», суб'єктно-нарративної та мовної організації оповіді, хронотопу, автореферентних та автоінтертекстуальних зв'язків дозволило з'ясувати, що «Т» є показовим зразком метатексту в творчості письменника. В метаромані має місце авторська гра з нарративними інстанціями, активізація ролі читача як співтворця художнього простору, демонстрація прийомів та принципів написання оповіді, рефлексія над природою слова, акцентування уваги на ідеї незавершеності «тут і зараз» створюваного тексту, варіативність сценаріїв розвитку сюжету, змішення реальності та вимислу, проблематизація композиційних рамок та ін.

У результаті аналізу різнотипних метатекстуальних практик прозового доробку В. Пелевіна виявлено константні характеристики художнього проекту письменника, специфіку міжтекстових зв'язків, особливості реалізації авторської

гносеології та філософії мови. Визначено природу та роль когнітивної метафори в пелєвінській концептосфері та аксіології: вона є одним із інструментів метатекстуальності, використовується письменником як засіб художньої взаємодії з трансцендентним. Вивчено особливості функціонування в творчості В. Пелєвіна категорій простору та часу.

Ключові слова: метатекстуальність, гіпертекст, когнітивна метафора, автоінтертекст, хронотоп, суб'єктно-нарративна організація оповіді, мова.

АННОТАЦИЯ

Титаренко Е. А. Метатекстуальная поэтика романа Виктора Пелевина «Т» в контексте прозы писателя. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.02 – русская литература. – Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина Министерства образования и науки Украины, Харьков, 2017.

В диссертации осуществлен метатекстуальный анализ романа «Т», а также прозы В. Пелевина, которая рассматривается как гипертекстуальное единство на основе тематических, сюжетных, структурных и мотивных связей, общих героев, ценностно-мировоззренческой системы авторских установок. Детальное исследование паратекстуальных элементов романа «Т», субъектно-нарративной и языковой организации повествования, хронотопа, автореферентных и автоинтертекстуальных связей позволило сделать вывод, что «Т» является наиболее репрезентативным примером метатекста в творчестве писателя. Метароманную структуру обуславливают: авторская игра с нарративными инстанциями, активизация роли читателя как сотворца художественного пространства, демонстрация приемов и принципов наррации, рефлексия над природой слова, педалирование идеи незавершенности «тут и сейчас» создаваемого текста, вариативность сценариев развития сюжета, смешение реальности и вымысла, проблематизация композиционных, прагматических рамок и пр.

В результате анализа разнообразных метатекстуальных практик прозаического наследия В. Пелевина выявлены константные характеристики художественного проекта писателя, специфика межтекстовых связей, особенности реализации авторских гносеологии и философии языка. Одной из причин усиленной метатекстуальности произведений В. Пелевина является стремление писателя продемонстрировать границы возможностей слова как такового, в эстетической медитации на «вечные темы» художественно отрефлектировать заведомо невоплотимое в словах знание, в фикционально-дискурсивной структуре манифестировать процесс осознания человеком себя и мира в аспекте языка, который, по мысли автора, несостоятелен в трансляции истинных смыслов.

Выяснена природа и роль когнитивной метафоры в пелєвінській концептосфері та аксіології: метафора є одним із інструментів метатекстуальності, використовується письменником як спосіб художественного взаємодія з трансцендентним. Определены особенности функционирования

в творчестве В. Пелевина категорий пространства и времени (абстрактных, ментально сконструированных величин лингвистически обусловленного ума). Проблема невозможности разграничения сосуществующих топосов различного уровня «реальности» тесно связана с поиском подлинного пространства бытия как места, где рождается мир (текст) – наполненной пустоты, непостижимого разумом одновременного всеединства, истинное имя и имманентные свойства которого, несмотря на наличие множества названий-метафор, остаются непознаваемыми. Книги писателя становятся одной глобальной сверхметафорой некоего апофатически-трансцендентного «субъекта-пространства» (вселенная существует в сознании героя, а сознание – во вселенной). Однако определение его как субъекта или пространства так и не выходит за пределы метафорической орбиты.

Ключевые слова: метатекстуальность, гипертекст, когнитивная метафора, автоинтертекст, хронотоп, субъектно-нарративная организация повествования, язык.

SUMMARY

Titarenko O. O. Metatextual Poetics of Victor Pelevin's Novel «T» in the Context of the Writer's Prose. – Manuscript.

The thesis for a Candidate degree in Philology (PhD), speciality 10.01.02 – Russian literature. – V. N. Karazin Kharkiv National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2017.

The metatextual analysis of V. Pelevin's novel «T» and also prose which is considered as a hypertextual unity on the basis of thematic, plot, structural and motive coherence, general heroes, valuable and world outlook system of author's views has been carried out in the thesis. The detailed research of paratextual elements of the novel «T», subject-narrative and language organization of the narration, chronotope, autoreference and autointertextual coherence has allowed to draw a conclusion that «T» is an indicative example of the metatext in the writer's creative work. In the metanovel we can observe an author's game with narrative instances, activization of the reader's role as a cocreator of the art space, demonstration of methods and principles of writing narration, reflection over the word nature, emphasis of attention on the ideas of incompleteness of the text being created «here and now», scenarios variability in the plot development, mixture of reality and fiction, problematization of the composition framework and so forth.

As a result of analyzing various metatextual practices of V. Pelevin's prosaic heritage constant characteristics of the writer's art project, specifics of intertext coherence, peculiarities of implementing author's gnoseology and philosophy of the language have been revealed. The nature and role of a cognitive metaphor in the Pelevin's concept sphere and axiology have been found out. Metaphor is one of metatextual tools used by the writer as a way of art interaction with transcendental. The peculiarities of functioning in the Pelevin's creativity of space and time categories have been defined.

Key words: metatextuality, hypertext, cognitive metaphor, autointertext, chronotope, subject and narrative organization of narration, language.